

ΑΙ ΕΠΙΣΚΟΠΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΤΟΥ Ι΄ ΑΙΩΝΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μετέχων εὐχαρίστως τοῦ, ἐπὶ τῇ 75ετηρίδι τῆς γονίμου ζωῆς τοῦ διακεκριμένου καθηγητοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἰωάννου Καλιτσουνάκη, παρατιθεμένου πνευματικοῦ συμποσίου, ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ φίλων, προσφέρω τὴν ἀκόλουθον ἐργασίαν, ἀφιερωμένην εἰς τὰ δυσχερῆ προβλήματα τῆς ἑξακριβώσεως τοῦ κατὰ ἐποχὰς ἀριθμοῦ καὶ ἐπισκοπῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ ι΄ αἰῶνος συμπεριλαμβανομένου. Γνωρίζω βεβαίως, ὅτι ἡ ἐργασία αὕτη εἶναι ἀτελής, ἀλλ' εἶμαι βέβαιος ὅτι ἡ μικρὰ αὐτῇ συμβολὴ προστιθεμένη εἰς ἐκείνην τοῦ φίλου συναδέλφου κ. Νικ. Τωμαδάκη (Εἰδήσεις καὶ ἔγγραφα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν Ἐπετ. τῆς Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. Ι 1933 σελ. 192 - 235) καὶ τῶν ἄλλων (ἴδε βιβλιογραφίαν αὐτόθι σ. 192 - 3) εἶναι δυνατόν ν' ἀποτελέσῃ τὴν βάσιν διὰ τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐρεῦνας, μετὰ τῆς ὁποίας θὰ εἶναι δυνατόν νὰ γραφῇ ἡ ὀριστικὴ πραγματεία ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐπισκοπαὶ καὶ Ἐπίσκοποι Κρήτης ἀπὸ τοῦ Τίτου μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων». Τὸ ὑλικὸν διὰ τοὺς 7 πρώτους αἰῶνας εἶχε κατ' ἀρχὴν συλλέξει ἡ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Πρωσσίας, ἣς ἡ Kirchenväterkommission ἐσχεδίαζε τὴν ἔκδοσιν τῆς ἀρχαίας Χριστ. προσωπογραφίας, ἣτις θ' ἀντικαθίστα τὸ γνωστὸν ἔργον Christian Biography. Δὲν γνωρίζω νῦν ἐὰν σώζονται τὰ δελτία, ἅτινα ἀπέστελλον οἱ γερμανοὶ καθηγηταὶ καὶ λόγιοι. Πάντως τὰ δελτία τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀντέγραψα ἀδεία καὶ προτροπῇ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ μου καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Hans Lietzmann, ἐργασθεὶς ἐπὶ 1 ἔτος καὶ πλέον ἐν τῇ εἰρημένῃ Ἀκαδημίᾳ. Ἡ ἀντιγραφὴ ἦτο λίαν δυσχερῆς, διότι ἡ γραφὴ ἦτο λίαν δυσανάγνωστος καὶ διὰ τοὺς Γερμανούς. Παρὰ τὴν βοήθειαν τοῦ συναδέλφου (1932 - 3) κ. Walter Eltester, συνεργάτου τοῦ καθηγητοῦ καὶ τοῦ ἀειμνήστου Hans Georg Opitz († 1943) μαθητοῦ του καὶ εἶτα καθηγητοῦ τῆς Ἐκκλ. Ἱστορίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Βιέννης, τὰ ἀντιγραφέντα ὑφ' ἡμῶν εἰσὶν ἐν πολλοῖς ἀτελῆ. Διὰ τὰς ἐπισκοπὰς τῆς Κρήτης κατὰ τὸν ια΄ καὶ ιβ΄ αἰῶνα ἐλπίζομεν νὰ ἀσχοληθῶμεν προσεχῶς.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΑΙ ΠΗΓΑΙ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Ἀναμφιβόλως ἀπὸ τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα ζητήματα τῆς Ἱστορίας τοῦ ἀρχικοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς εἰδικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος εἶναι τὸ τοῦ χρόνου καὶ τρόπου διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Κρήτῃ καὶ τῶν μετὰ ταῦτα δημιουργηθεισῶν ἐπισκοπῶν ἐν τῇ μεγαλονήσῳ. Τὸ ἐνδιαφέρον προκύπτει ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν ἱστορικῶν νὰ γνωρίσωσιν ἀκριβέστερον τοὺς τόπους, εἰς οὓς διεδόθη ὁ Χριστιανισμός, ἀλλὰ καὶ πρὸ πάντων ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῶν τριῶν πρώτων αἰῶνων φέρει εἰς πολλὰ σημεῖα ἀποσπασματικὸν (fragmentarischen) χαρακτῆρα. Εἶναι ἄλλως τε γνωστὸν, ὅτι μετὰ τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Λουκᾶ «Πράξεις Ἀποστόλων» καὶ τὰς περιστατικὰς ἐπιστολάς τοῦ Ἀποστόλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Οἰκουμένης τοῦ θείου Παύλου, αἱ πηγαὶ εἶναι ὀλιγιστοί. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἀποστολικὴν ἐποχὴν (34 - 70 μ. Χ.) ἡ Μεταποστολικὴ 70 - 140 περίπου μ. Χ.) εἶναι πολὺ ἀτυχεστέρα, διότι ἐνῶ ἐκείνη ἔχει ἐν ἔργον μαρτυροῦν, καθ' ἡμᾶς, τὴν πρώτην γένεσιν τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ, καθ' ὃν χρόνον αἱ ἐνθουσιαστικαὶ τάσεις ἤρξαντο οὐσιωδῶς μειούμεναι, αὕτη οὐδὲν ἀνάλογον ἔργον ἔχει. Ἀπὸ τὴν Μεταποστολικὴν ἐποχὴν δὲν διασώθησαν παρὰ μόνον 1) ἐπιστολαὶ - ἠθικαὶ τινες πραγματεῖαι (καὶ ἐν μικρὸν κήρυγμα¹⁾) 2) ἐν ἱεροποστολικὸν μετακατηχητικὸν ἐγχειρίδιον, (ἐννοῶ τὴν Διδαχὴν) 3) τὸ μαρτύριον τοῦ Πολυκάρπου (156 μ. Χ.) 4) τὸ προφητικὸν βιβλίον τοῦ Ἐρμᾶ (130 - 150 μ. Χ.), ἥτοι πηγαὶ φέρουσαι κατ' ἔξοχὴν ἀποσπασματικὸν - περιστατικὸν πρακτικὸν καὶ ἐποικοδομητικὸν χαρακτῆρα. Οὐδεμία πηγὴ φέρει ἱστορικὸν χαρακτῆρα, καίτοι ὑπὸ ἔποψιν βεβαίως ἱστορικὴν αἱ πηγαὶ αὗται εἶναι πρώτης τάξεως. Κατὰ συγκυρίαν ὅμως αἱ πηγαὶ αὗται καλύπτουσι, διὰ μικρὰ ὅμως χρονικὰ διαστήματα, τὴν Συρίαν, τὴν Μ. Ἀσίαν, τὴν Ἀν. Μακεδονίαν (τοὺς Φιλίππους), τὴν Κόρινθον, τὴν Ῥώμην καὶ κατὰ τινα τρόπον λίαν περιορισμένον τὴν Αἴγυπτον. Κατ' ἀκολουθίαν στερούμεθα πάσης εἰδήσεως διὰ τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κρήτην, διὰ τὸ μέχρι τοῦ 170 μ. Χ. περίπου χρονικὸν διάστημα, ὅτε ἐμφανίζεται ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς σκηνῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μία ἀξιολογωτάτη φυσιογνωμία ὁ Διονύσιος ὁ Κορίνθου, ὅστις φαίνεται ἀλληλογραφῶν πρὸς τὰς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς καὶ

¹⁾ Ἐννοῶ τὴν λεγομένην Δ. Κλήμεντος. Πρὸβλ. Petrum Apostolicorum Opera. ἔκδ. 6η minor ὑπὸ Gebhard, Zahn καὶ Harnack. 1920.

τῆς Δύσεως, μὲ κῦρος καθολικόν, ἐργαζόμενος διὰ τὴν εἰρήνην καὶ τὴν ἐνότητα τῶν Ἐκκλησιῶν εἰς κρίσιμον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἐποχὴν (Γνωστικισμός, Μαρκιωνιτισμός, Μοντανισμός, διωγμοί), δι' ἣν ἔγραψε βεβαίως τὰ Ὑπομνήματα αὐτοῦ ὁ Ἡγίσιππος. Ταῦτα ἀτυχῶς ἀπώλεσθησαν. Ὁ Διονύσιος λοιπὸν ὁ Κορίνθου ἔγραψεν ἐπιστολάς, τῶν ὁποίων περίληψιν εὐτυχῶς διέσωσεν ὁ Εὐσέβιος² (Ἐκκλ. Ἱστορία IV, 23, 4 - 12), κατὰ δὲ τὸν Τερτυλλιανὸν (Ρραχ. 1) φαίνεται, ὅτι ὁ Κορίνθου Διονύσιος ἐξέδωκε καὶ ἐγκύκλιον κατὰ τῶν Μοντανιστῶν.

Ὁ σύγχρονος τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης Σωτήρος (; 166 - 174) Κορίνθου Διονύσιος γράφει πρὸς μὲν τὸν Ῥώμης μετὰ σεβασμοῦ, πρὸς τοὺς Ἀθηναίους καὶ Λακεδαιμονίους οἶονεὶ ὡς μητροπολίτης, πρὸς δὲ τὴν Κρήτην καὶ τὸν Πόντον ὡς ἴσος πρὸς ἴσους³.

Ἐπειδὴ ἡ πηγὴ αὕτη τυγχάνει λίαν σύντομος, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἡ πρώτη ἣν ἔχομεν περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ Καθολικῆς Ἐκκλησίας, μετὰ τὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολὴν τοῦ Παύλου, παραθέτω ταύτην ὀλόκληρον⁴.

«Καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ τῇ παροικούσῃ Γόρτυναν ἅμα ταῖς λοιπαῖς κατὰ Κρήτην παροικίαις ἐπιστείλας (ἐνν. ὁ Διονύσιος), Φίλιππον ἐπίσκοπον αὐτῶν ἀποδέχεται, ἅτε δὴ ἐπὶ πλείσταις μαρτυρουμένης ἀνδραγαθίαις τῆς ὑπ' αὐτῶν Ἐκκλησίας, τῆς τε τῶν αἰρετικῶν διαστροφὴν ὑπομιμνήσκει φυλάττεσθαι... ταύταις (ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς)· ἄλλη ἐγκαταλέλεκται πρὸς Κνωσίους ἐπιστολή, ἐν ἣ Πινυτὸν τῆς παροικίας ἐπίσκοπον παρακαλεῖ μὴ βαρὺ φορτίον ἐπάναγκες τὸ περὶ ἀγνοίας τοῖς ἀδελφοῖς ἐπιτιθέναι, τῆς δὲ τῶν πολλῶν καταστοχάζεσθαι ἀσθενείας· πρὸς ἣν Πινυτὸς ἀντιγράφων, θαυμάζει μὲν καὶ ἀποδέχεται τὸν Διονύσιον, ἀντιπαρακαλεῖ δὲ στεροροτέρας ἤδη ποτὲ μεταδιδόναι τροφῆς, τελειότεροις γράμμασιν εἰς αὐθις τὸν παρ' αὐτῶ λαὸν ὑποθρέψαντα, ὡς μὴ διὰ τέλους τοῖς γαλακτώδεσιν ἐνδιατρίβοντες λόγοις τῇ νηπιώδει ἀγωγῇ λάθοιεν καταγηρόσαντες· δι' ἧς ἐπιστολῆς καὶ ἡ τοῦ Πινυτοῦ περὶ τὴν πίστιν Ὁρθοδοξία τε καὶ φροντίς τῆς τῶν ὑπηκόων ὠφελείας

²) Τὴν πλήρη ἀξιοποίησιν τῆς βραχυτάτης ἀλλὰ λίαν χαρακτηριστικῆς περιλήψεως τοῦ Εὐσεβίου ὀφείλομεν εἰς τὸν Ad. von Harnack: Die Briefsammlung Dionysios von Korinth. Πρβλ. τοῦ ἰδίου: Mission und Ausbreitung der Christentumes in der drei ersten Jahrhunderten. Ἔκδ. 4η Leipzig 1924 σ. 219 (Πρβλ. καὶ Apost. Const. VII, 45).

³) Κατὰ τὸν Harnack, ἐν τῇ ἀνωτέρῳ μνημονευθείσῃ μικρᾷ μελέτῃ του. Βεβαίως δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ «μητροπολιτῶν» κατὰ τὸν β' μ. Χ. αἰῶνα, ἀλλὰ περὶ οἶονεὶ ἐμφανίσεως ἀρχικῶς τοῦ λειτουργήματος καὶ προπαρασκευῆς τῆς διαμορφώσεως μητροπολιτικῶν περιφερειῶν.

⁴) Εὐσέβ. Ἐκκλ. Ἱστορία ἔκδ. Schwarz: Kleine Ausgabe 1922 βιβλ. III, κεφ. 23 - 25 (σελ. 158 - 161).

Α'
ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ
ΚΑΤΑΛΟΓΩΝ ΤΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ · ΠΟΛΕΩΝ ΚΡΗΤΗΣ ΑΠΟ Δ' ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ Η' ΑΙΩΝΟΣ

Σύνοδος Σαρδικής 342/3	Γ' Οίκουμ. Σύνοδος 431*	Δ' Οίκουμ. Σύνοδος 451	Ἐπιστολή πρὸς Λέοντα Α' 457/8	Πολιτική Γεωγραφία Ἱεροκλέους Γραμμ. 528/35*	Ε' Οίκουμ. Σύνοδος 553 ἐν Κ)πόλει	Στ' Οίκ. Σύνοδος 680/1	Πενθέκτη Οίκουμ. Σύνοδος 691/2	Παρισινὸν τακτικὸν 1555Α (Λέοντος Γ' καὶ Κ)τίνου Ε') 731 - 46*	
β) ὁ Ἱεραπύτνης	ὁ Γορτύνης	ὁ Γορτύνης*	ὁ Γορτύνης*	649 3 ια' Ἐπαρχία Κρήτης ὑπὸ Κοσιλάριον, πό- λεις κβ' 4) μητρόπολις Γορτύνα 5) Ἰνατος 6) Βιέννα 7) Ἱεραπύδνα 650,1, Καμάρα 2) Ἄλυγγος 3) Χερσονήσος	Δὲν παρέστησαν ἐπίσκοποι ἐκ Κρήτης	ὁ Γορτύνης	α) ὁ Χερρονήσου	Ἐπαρχία Κρήτης νήσου ἔχει πόλεις ιβ' α) ὁ Γορτύνης μητρ. στ) Γηροπέτρας δ) ὁ Χερρονήσου ε) ὁ Σιτίας β) ὁ Ἀρκαδίας γ) ὁ Κνωσσοῦ ζ) ὁ Σουάριτος ιβ) ὁ Ἐλευθέρου η) ὁ Λάπης ια) ὁ Κυδωνίας ι) ὁ Κισσάμου θ) ὁ Κατάνου	
γ) ὁ Κνωσσοῦ	α) ὁ Κνωσσοῦ γ) ὁ Σουβρίτου δ) Ἀπολλωνιάδος ε) ὁ Ἐλευθερνῶν	γ) ὁ Κνωσσοῦ α) ὁ Σουβρίτου	γ) ὁ Κνωσσοῦ α) ὁ Σουβρίτου <ὁ Ἐλευθερνῶν> ** δ) ὁ Λάπης	4) Λύκτος 5) Ἀρκαδία 6) Κόνοσος 7) Σούβριτος 8) Ὁάξιος 9) Ἐλευθέρνα 10) Λάμπαι 11) Ἄπτερα 12) Κυδωνέα 13) Κίσαμος 14) Καντανία 15) Ἐλυρος 16) Λίσσος 651, 1, Φοινίκη ἦτοι Ἀραδένα 2, νῆσος Κλαῦδος		β) ὁ Κυδωνίας γ) ὁ Κισσάμου	β) ὁ Κυδωνίας γ) ὁ Κισσάμου		
δ) ὁ Κισσάμου	β) ὁ Λάμπης	β) ὁ Λάμπης	δ) ὁ Λάμπης			ὁ Καντάνου			
(ὁ Ἡρακλείου);	* Corpus Noti- arum Episcopa- tuum σ. 26, 63.	* Schwarz: Acta Con. A. pars I.C. M. Vat. σ. 1, 4, 9, 11, 28 κλπ.	* Mansi, 7, 622. *** Ὑπόθεσις ἡμε- τέρα ὅτι διετελεῖ ἐν χηρείᾳ.	* Ἐκδοσις Burckhard καὶ Honigmann.					* Κείμενον παρὰ De Boor, ἐν Zeit. für Kir- chengeschichte 1891 σ. 525.

τό τε λόγιον καὶ ἡ περὶ τὰ θεῖα σύνεσις ὡς δι' ἀκριβεστάτης ἀναδεικνύεται εἰκόνας».

Εἰς τὰς πηγὰς τῆς Ἐκκλ. ἱστορίας μνημονεύεται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἡ Κρήτη ἰδίως εἰς τὰ μαρτυρολόγια⁵⁾, τὸν Εὐσέβιον καὶ τὸν Ἰερώνυμον (ἀντιλοῦντα πιθανῶς ἐκ τοῦ Εὐσεβίου), ἀλλὰ πᾶσαι αἱ πηγαὶ αὗται φέρουσιν ὡσαύτως ἀποσπασματικὸν χαρακτῆρα.

Τὰ Πρακτικὰ τῶν Συνόδων εἶναι ἡ κυρία πηγή διὰ τοὺς ἐφεξῆς χρόνους καὶ δὴ μέχρι τοῦ 731, διότι μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης ἡ Κρήτη ὑπήγετο ἐκκλησιαστικῶς εἰς τὸ ὑπὸ τὴν Δύσιν τελοῦν Ἀνατολικὸν Ἰλλυρικόν.

Καὶ μέχρι μὲν τοῦ τέλους τοῦ δ' αἰῶνος, ἡ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης διετέλει, ὡς καὶ πᾶσαι αἱ μητροπόλεις, ἐν ἀνεξαρτησίᾳ. Ἐκαστος τῶν μητροπολιτῶν αὐτοκέφαλος ὢν προήδρευε τῆς ἐπαρχιακῆς αὐτοῦ Συνόδου⁶⁾. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Ῥώμης Σιρικίου (384 - 98) καὶ Ἰννοκεντίου Α' (402 - 417) ἡ ἠθικὴ ἐπιβολὴ τοῦ Ῥώμης μετεβλήθη εἰς κανονικὴν ἐπὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, εἰς ὃ ὑπήγετο καὶ ἡ Κρήτη.

Ἡ περιοχὴ αὕτη ὑπήχθη πολιτικῶς ὀριστικῶς εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἀπὸ τοῦ 395 (τῷ 379 προσωρινῶς)⁷⁾, ἀλλ' ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτῆς θέσις δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ἐφ' ὅσον ὁ Κ)πόλεως, διὰ τοῦ γ' κανόνος τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (381), ἔλαβε μὲν «τὰ πρεσβεῖα τῆς τιμῆς μετὰ τὸν τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπον διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν νέαν Ῥώμην»⁸⁾, ἀλλὰ μόλις τῷ 451 διὰ τοῦ περιφήμου κη' κανόνος ἠδυνήθη νὰ ἐπιβληθῇ ὀριστικῶς ἐπὶ τῶν 3 μεγάλων ἐξαρχιῶν: Πόντου (Καισαρείας), Ἀσίας (Ἐφέσου) καὶ Θράκης (Ἡρακλείας), τοῦ δικαιώματος χειροτονίας ἐπεκταθέντος καὶ εἰς τὰ βαρβαρικὰ (τ. ἔ. τὰς ἐκτὸς τῶν Συνόρων τοῦ Ρωμ. Κράτους περιοχάς). Εἶναι λοιπὸν εὐλόγον, ὅτι, ἡ ἀρξαμένη διὰ τοῦ Σιρικίου κανονικὴ ἐπιβολὴ τοῦ Ῥώμης ἐπὶ τοῦ Ἀν. Ἰλλυρικοῦ, (384 - 451) νὰ στερεωθῇ, ἐφ' ὅσον ὁ Θρόνος τῆς Κ)πόλεως ἠσχολεῖτο μὲ τὴν στερέωσιν τῆς δικαιοδοσίας του ἐπὶ τῶν Διοικήσεων, αἵτινες ἀπετέλουν τὸ κύριον σῶμα, ἐφ' οὗ ἐστηρίζετο ἡ Ἀνατολικὴ Ῥωμαϊκὴ αὐτοκρατορία.

⁵⁾ Ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς εἰς τὰ Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας ἐδημοσίευσε (τόμ. Δ', σελ. 224 - 37) τὸ μαρτύριον τῶν Ἀγίων Δέκα, ἐξ οὗ ἀντιλοῦνται πληροφορίαι περὶ τοῦ γ' αἰῶνος. (Πετράκη: Ἱστορία τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐκκλησίας, σελ. 56 - 62), ἀλλὰ ἡ πηγὴ εἶναι τοῦ θ' αἰῶνος (;).

⁶⁾ Γερ. I. Κορνιδάρη: Ἐπίτομος Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Ἐν Ἀθήναις 1938, σελ. 227 (ἐπίκειται ἡ β' ἔκδοσις).

⁷⁾ E Stein: Untersuchungen zur Spätromischen Verwaltungsgeschichte. Ἐν Reihnishes Museum.

⁸⁾ Πρβλ. Α. Ἀλιβιζάτου: Ἱεροὺς Κανόνας ἔκδ. Β' 1919.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν λοιπὸν ταύτην, ἦτοι ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος, μέχρι τοῦ 731⁹ δὲν ἔχομεν εἰς τοὺς καταλόγους τῶν μητροπόλεων, αὐτοκεφάλων ἀρχ)πῶν καὶ ἐπισκοπῶν τῶν Πατριαρχείων καὶ δὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ (Notitias Episcopatum), τὴν ἀναγραφὴν τῶν μητροπόλεων τοῦ Ἀνατολ. Ἰλλυρικοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ τῆς Κρήτης. Ἐνεκα τούτου εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ἐξετάσωμεν τὰς κατεσπαρμένας εἰδήσεις περὶ τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Κρήτης, τὰς εὗρισκομένας εἰς τὰ πρακτικὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, παραβάλλοντες πρὸς τὸν κατάλογον τῶν πόλεων τῆς πολιτικῆς Γεωγραφίας τοῦ Ἱεροκλέους τοῦ Γραμματικοῦ (528 - 35), δι' ὧν πηγῶν εἴμεθα, κατὰ τινα τρόπον, εἰς θέσιν νὰ ἔχωμεν εἰκόνα τινὰ τῆς διαρθρώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, ἣτις διατηρεῖ μέχρι τοῦ νῦν τὸ ἀρχαῖον σύστημα τῆς Μητροπολιτικῆς διοικήσεως μετὰ τῆς ἐπαρχιακῆς Συνόδου τοῦ¹⁰. Εὐτυχῶς ὅμως ἔχομεν ἀπὸ τὸ 731 - 46 τὸν πρῶτον κατάλογον τῶν ἐπισκοπῶν τῆς ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης τοῦ περιφήμου κώδικος 1555A τῶν Παρισίων, ὃν πρέπει νὰ προσθέσωμεν εἰς τὸν α' συγκριτικὸν πίνακα ὑποβοηθητικῶς¹¹. Ἐνταῦθα θέλω νὰ διαδηλώσω, ὅτι οἱ ἐναντίον τῆς γνησιότητος τοῦ ἀνωτέρου Παρισίου τακτικοῦ τῶν χρόνων τοῦ Λέοντος Γ' καὶ τοῦ Κ)τίνου Ε' προσαγόμενοι λόγοι (Laurent), προβληθέντες τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Duchesne, δὲν δύνανται νὰ κλονίσουν τὴν θέσιν τῆς ἐκκλ. ταύτης ἀναγραφῆς, δεδομένου ὅτι ἦτο πολὺ φυσικὸν ὅταν ἐγένετο ἡ βιαία ἀπόσπασις τῶν Μητροπόλεων τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας ἀπὸ τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Ῥώμης¹² (ἔνεκα τῆς στάσεως αὐτοῦ εἰς τὴν εἰκονομαχικὴν πολιτικὴν τοῦ Λέοντος) καὶ ἡ ὑπαγωγὴ ὑπὸ τὸν Κ)πόλεως, ἦτο λέγομεν φυσικόν, νὰ σχηματισθῇ νέα «τάξις» διὰ τῆς βιαίας συγχωνεύσεως (εἰς τοῦτο συμφωνῶ μετὰ τοῦ Laurent) τῆς «τάξεως»¹³ τῶν θρόνων τοῦ Ἰλλυρικοῦ πρὸς τὴν «τά-

⁹) Fr. Dölger: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches (Corpus der Griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A. Abt. D. Teil. I: 565 μέχρι 1025. München 1924. 301. Ἴδε καὶ Βιβλιογραφίαν εἰς τὴν Ἐκκλ. Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος τομ. Α'. ὑπὸ Γ. Κονιδάρη.

¹⁰) Περί τῶν ἐπαρχιακῶν Συνόδων ἔγραψαν ὁ Κ. Ράλλης καὶ ὁ Χρυσ. Παπαδόπουλος.

¹¹) Ἐκδοσις τοῦ De Boor, ἐν Zeit. für Kirchengeschichte. 1891 καὶ 1894 καὶ παρὰ Γ. Κονιδάρη, Αἱ Μητροπόλεις καὶ Ἀρχ)παὶ τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου τόμ. Α' τεύχ. α' (Παράρτημα) 1934.

¹²) Αὕτη ἦτο κανονικὴ καὶ κρατικῶς ἐπιβεβλημένη, διότι αἱ πολιτικῶς ὑπαγόμενοι εἰς τὸ Βυζάντιον ἀπὸ τοῦ 295 (καὶ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ αἱ τελευταῖαι) δὲν ἦτο ἐπιτετραμένον νὰ ὑπάγονται ἐκκλησιαστικῶς εἰς τὴν Δύσιν.

¹³) Πρβλ. Γ. Κονιδάρη, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 64 - 71.

ξιν» τῶν μητροπόλεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Θεωρῶ δὲ ὡς ἄκρως ἐνδεικτικὸν τῶν ἐν Κ)πόλει ἀντιρωμαϊκῶν τάσεων τὴν τοποθέτησιν τοῦ Κρήτης εἰς τὴν Θ' θέσιν καὶ πρὸ τοῦ Θεσσαλονίκης (Γ. Κοσιδάρη, Αἱ Μητροπόλεις σελ. 89 καὶ 104), ὅστις εἶχεν ἀναδειχθῆ δια τῶν περιστάσεων τοῦ δ' αἰῶνος καὶ τῶν γραμμάτων τῶν Ῥωμαίων ἐπισκόπων, οἵτινες ἐχορήγουν (εὐφυῶς πράττοντες) τὰ δικαιώματα τοῦ Βικασίου προσωπικῶς εἰς ἕνα ἕκαστον νέον μητροπολίτην τῆς Μακεδονίας Α, τ.ἔ. τὸν Θεσσαλονίκης τὸν καὶ ἀρχιεπίσκοπον τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Ἡ πρᾶξις τοῦ Λέοντος, ἡ ὁποία φυσικὸν ἦτο νὰ μὴ ἐπιβληθῆ τελικῶς, ὡς πρὸς τὴν «τάξιν», μαρτυρεῖ, καθ' ἡμᾶς, πρόθεσιν ταπεινώσεως τοῦ Θεσσαλονίκης καὶ ἀνύψωσιν τοῦ Κρήτης εἰς τὴν «τάξιν» προκαθεδρίας τῶν θρόνων. Τώρα, διατὶ ὁ Κρήτης καὶ οὐχὶ ἄλλος τις τῶν ἀρχαίων μητροπολιτῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἐτοποθετήθη πρῶτος δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν. Πάντως ἡ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης ἐθεωρεῖτο ὡς μία τῶν μεγάλων ἀρχαίων Ἀποστολικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων κατέλαβε τιμητικὴν θέσιν μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ¹⁴. Εἰς τὴν ἐξύψωσιν τῆς θέσεως ταύτης συνετέλεσε πιθανῶς τόσον ἡ προσωπικότης τῶν ἐπισκόπων αὐτῆς, ὅπως ἡ σπουδαιότης αὐτῆς διὰ τὸ Κράτος. Ὑψηλὴν θέσιν φαίνεται κατέχων ὁ μοναδικὸς μητροπολίτης τῆς Νήσου Γορτύνης ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῶν Συνόδων δ', ε', στ' καὶ πενθέκτης¹⁵. Ἐν τῇ ΣΤ' μάλιστα Οἰκουμενικῇ, τῇ ἐν Κ)πόλει (680), ὁ Κρήτης ἐμφανίζεται (ἐκτάκτως;) ὡς ἀπεσταλμένος τῆς Ῥωμαϊκῆς Συνόδου, ἐνῶ ἐν τῇ Πενθέκτη προηγεῖται αὐτοῦ ὁ Κορίνθου. Βαρουσήμαντον ὅμως διὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τοῦ Παρισινοῦ τακτικοῦ καὶ τὴν θέσιν τοῦ Κρήτης εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι καθ' ὅλον τὸν Η' αἰῶνα ὁ Κρήτης φαίνεται κατέχων τὴν ὑψηλὴν θέσιν, ἣν ἔχει ἐν τῷ Παρισινῷ τακτικῷ. Ὅθεν ὁ Παρισινὸς κατάλογος εἶναι ἄξιός τῆς προσοχῆς μας καὶ χρήσιμος, ὅπως καὶ οἱ κατάλογοι τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Θράκης, ὡς ἔδειξα ἀλλαχοῦ¹⁶.

* * *

Ἄλλὰ πρέπον εἶναι ἐνταῦθα νὰ σημειώσω, ὅτι ἡ διαλεύκανσις τῶν προβλημάτων, ἅτινα προκύπτουν ἐντεῦθεν, δύναται νὰ ἐπιτευχθῆ ἐν

¹⁴) Γ. Κοσιδάρη, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 40 ἐξ. ἐνθα καὶ αἱ σχετικαὶ παραπομπαί.

¹⁵) Mansi, Sacrorum Consiliorum nova et ampl. Collectio καὶ Schwarz, Acta Conciliorum vol. I, pars alt. σ. 29-34 tom. alter vol. I pars tertia σ. 38. Ἡ ἐπιστολὴ πρὸς Λέοντα Mauri 7, 611.

¹⁶) Ἄρθρον: Ἀδριανούπολις, ἐν τῇ «Θρησ. καὶ Χριστ. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ» καὶ Κωνσταντοπούλου. Ἐν «Θρακικοῖς» τόμοις 8ος σελ. 420 ἐξ.

μέρει διὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης, ἣν φαίνεται ἐπιχειρήσας ὁ φίλος ἔφορος ἀρχαιοτήτων Κρήτης κ. Νικόλαος Πλάτων, ὅστις ἔκαμε σχετικῶς περιληπτικὴν ἀνακοίνωσιν εἰς τὸ κατ' Ἀπρίλιον συνελθὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ Θ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντ. Σπουδῶν (ἀναμένομεν τὴν δημοσίευσιν).

Ἀπὸ τοῦ η' μέχρι τοῦ ι' αἰῶνος συμπεριλαμβανομένου ἔχομεν τὰ τακτικὰ τοῦ Θ' αἰῶνος (παρὰ Parthey: Hieroclis Syn. κ.λ.π. Βερολῖνον 1866) καὶ τὰ τακτικὰ Λέοντος τοῦ ΣΤ', Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ Τσιμισκῆ, (δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ H. Gelzer) καὶ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου (980 μ. Χ. παρὰ Parthey).

Ἡ παροῦσα λοιπὸν βραχεῖα μελέτη δὲν θέλει νὰ εἶναι πλήρης, ἀλλὰ νὰ θέσῃ τὰ προβλήματα, ὡς ἀνακύπτουν ἐκ τῶν πηγῶν, μετὰ τινων παρατηρήσεων, ὥστε οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ ἱστορικοὶ νὰ ἔχωσι τὰ ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς γεωγραφίας προκύπτοντα πορίσματα.

Α'

ΑΠΟ ΤΟΥ ΤΙΤΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 731 Μ. Χ.

Ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν Κρήτην συνδέεται πρὸς τὴν δρᾶσιν τοῦ Ἀπ. Παύλου κατὰ τὴν δ' λεγομένην Ἱεραποστολικὴν του ὁδοιπορίαν εἰς τὴν Ἀνατολήν, μετὰ τὴν ἀποφυλάκισιν αὐτοῦ ἐν Ῥώμῃ (62 μ. Χ. περίπου), χωρὶς νὰ δύναται νὰ ἀποκλεισθῇ, ὅτι καὶ πρότερον ἐγένετο γνωστὸς ὁ Χριστιανισμὸς ἐν τῇ νήσῳ, διότι Κρήτες Ἰουδαῖοι προσήλυτοι παρενρέθησαν ἐν Ἱεροσολύμοις κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς. (Πράξ. 2,11).

Ἀπὸ τὸ χωρίον 1,5 τῆς πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς τοῦ Ἀπ. Παύλου προκύπτει ἀριδῆλως, ὅτι ὁ Παῦλος καὶ ὁ Τίτος εἰργάσθησαν ἱεραποστολικῶς ἐν Κρήτῃ καὶ ὅτι εἴτε ἴδρυσαν εἴτε εὗρον χριστιανικὰς κοινότητας αὐτόθι. Αὐταὶ αἱ ἐκκλησίαι - κοινότητες εἶχον ἀνάγκην περαιτέρω ὀργανώσεως, ἀφοῦ μάλιστα ἤρξατο δρᾶσις αἰρετικῶν παραδοξολόγων (1,10 καὶ 3,9 ἐξ). Ὅθεν ὁ Παῦλος ῥητῶς καθορίζει τὴν ἀποστολὴν τοῦ συνεργάτου του Τίτου, ὡς ἐκτάκτου ἀποστολικοῦ ἀπεσταλμένου¹⁷ μὲ μονιμωτέραν διαμονὴν ἐν Κρήτῃ, λέγων: «*Τούτου χάριν ἀπέλιπόν σε ἐν Κρήτῃ, ἵνα τὰ λείποντα ἐπιδιορθώσης καὶ καταστήσης κατὰ πόλιν προεσβυτέρους, ὡς ἐγὼ σε διαταξάμην*».

¹⁷) Πρβλ. Ἰω. Εὐταξίου: Περὶ ἱερατικῆς ἐξουσίας, ἐν Ἀθήναις 1872. Ἡ ἀρίστη αὕτη πραγματεία καίτοι ἐλθοῦσα πρὸ τοῦ πλήρους ἀνακαλύψεως τῶν κειμένων τῆς Μεταποστολικῆς ἐποχῆς περιέχει παρατηρήσεις καὶ σχέψεις ἀξίας πολλῆς προσοχῆς.

Ἐκ τῆς φράσεως ταύτης προκύπτουν, φρονῶ, δύο τινά· πρῶτον ὅτι κατὰ τὸ τέλος τῆς Ἀποστολικῆς ἐποχῆς (60 - 70 μ. Χ.) ὑπῆρχον περισσότεραι τῆς μιᾶς Χριστιανικαὶ Κοινότητες ἐν Κρήτῃ καὶ ὁ Τίτος εἶχεν τὴν ἐντολὴν νὰ «καταστήσῃ» κατὰ πόλιν «πρεσβυτέρους». Ἐντεῦθεν προκύπτει, δεύτερον, ὅτι «πρεσβύτεροι» ἦτοι πρεσβύτεριον, ὡς ἐν Κιλικίᾳ (Πράξ. 14,23), θὰ ἀναλάμβανον τὴν διοίκησιν τῶν νέων Ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης. Ὁ πληθυντικὸς «πρεσβυτέρους», ὁ χαρακτηριστικὸς διὰ τὴν πρώτην ἐποχὴν, δέον νὰ διακρίνεται ἀπὸ τὸν ὄρον «ὁ πρεσβύτερος», ὁ ὁποῖος εἶναι τόσον σπάνιος εἰς τὴν Κ. Δ. (β' καὶ γ' Ἰωάννου ἐπιστολαὶ καὶ Α' Τιμ. 5,19), ὁ ὁποῖος σημαίνει ἀφ' ἑνὸς μὲν, παρ' Ἰωάννη, πιθανώτατα ὅ,τι καὶ ὁ ὄρος «ὁ ἐπίσκοπος», ἀφ' ἑτέρου δὲ ἓνα ἐκ τοῦ πρεσβυτερίου. Ἐπειδὴ δὲ οἱ πρεσβύτεροι, οἱ εἰς τὰς ἑλληνικὰς περιοχὰς ὀνομαζόμενοι καὶ ἐπίσκοποι, ἦσαν πάντοτε πλείονες διὰ τοῦτο καὶ ὁ πληθυντικὸς εἶναι χαρακτηριστικὸς. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἐντολὴ τοῦ Παύλου περὶ «καταστάσεως» κατὰ πόλιν πρεσβυτέρων σημαίνει κατ' ἀρχὴν τὴν ἐγκατάστασιν πρεσβυτερίου εἰς ἑκάστην κοινότητα καὶ οὐχὶ ἑνὸς ἐπισκόπου. Ὅτι ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ πρεσβυτερίου θὰ ἐτίθετο εἰς τῶν πρεσβυτέρων, ὁ ὁποῖος θὰ ἦτο ὁ κατ' ἐξοχὴν πρεσβύτερος (ὁ πρεσβύτερος), ὁ ἐπισκοπῶν, κεῖται ἐντὸς τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐνότητος τοῦ τε κολλεγίου τῶν πρεσβυτέρων καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Δὲν δυνάμεθα ὅμως ἐλλείψει ἀμέσων ἢ ἑμμέσων μαρτυριῶν νὰ καθορίσωμεν, ἐὰν οὗτος ἀπετέλει, ζώντων τῶν ἀποστόλων, ἀνακλητόν τι πρόσωπον τοῦ ἀποστόλου (ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ) Τίτου ἢ τὴν ἀπαρχὴν τοῦ ἐπισκοπικοῦ βαθμοῦ, ὅπερ εἶναι ἐξ ἴσου πιθανόν. Εἰς τὴν περίπτωσιν τὴν πρώτην ὁ «πρεσβύτερος», ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ πρεσβυτερίου, θὰ ἦτο περίπου ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος, ὁ δὲ Τίτος ὁ μόνος ἐν Κρήτῃ ἀπόστολος καὶ οἶονεὶ ἐπίσκοπος, εἰς δὲ τὴν δευτέραν ὁ Τίτος θὰ ἦτο ὁ πρῶτος οἶονεὶ μητροπολίτης - «ἑξάρχος» τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Χρησιμοποιοῦμεν ὄρους εἰλημμένους ἐκ μεταγενεστέρων σχέσεων, διὰ νὰ καταστήσωμεν τὸ πρᾶγμα σαφές. Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει πρέπει νὰ εἴπωμεν, ὅτι εἴτε τὸ πρῶτον συνέβη εἴτε τὸ δεύτερον πόλεις τινές, αἱ κοινότητες, θ' ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν τῶν ἐπισκοπῶν¹⁸. Αἱ πολιτικαὶ συνθῆκαι καὶ ἡ σημασία τῶν κέντρων ἀπετέλεσαν τὸν λόγον τῆς διαμορφώσεως ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ

¹⁸) Ὅτι ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Τίτου ἐν Κρήτῃ καὶ τοῦ Τιμοθέου καὶ τοῦ Ἰωάννου ἐν Ἐφέσῳ, ὅπως καὶ τοῦ Ἰακώβου ἐν Ἱεροσολύμοις ἔχομεν τὴν σαφῆ ἀρχὴν τοῦ ἐπισκοπικοῦ λειτουργήματος κεῖται ἐκτὸς ἀμφιβολίας. Ὅτι δὲ περὶ τὸν 70 - 100 ἡ Ἀντιόχεια καὶ αἱ πόλεις τῆς Συρίας καὶ Μ. Ἀσίας εἶχον ἐπισκοπὰς τυγχάνει ὡσαύτως ἀναμφισβήτητον, διότι τὸ μαρτυροῦν αἱ πηγαι (Ἄο κάλυψις Ἰωάννου, Ἐπιστολαὶ Ἰγνατίου, Πολύκαρπος).

τῶν ἐπισκοπῶν καὶ μητροπόλεων. Ἐν Κρήτῃ ἡ πρωτεύουσα Γόρτυνα ἀπέβη καὶ ἡ ἔδρα τῆς πρώτης καὶ μοναδικῆς Μητροπόλεως ἐν τῇ μεγαλονήσῳ.

Πρέπει λοιπὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὑφίσταντο ἐπισκοπαὶ ἀπὸ τοῦ α' μ. Χ. αἰῶνος καὶ ὅτι ἡ φράσις τοῦ Παύλου «κατὰ πόλιν» ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν εἴδησιν τοῦ Εὐσεβίου περὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Διονυσίου τοῦ Κορίνθου· «τῇ Ἐκκλησίᾳ τῇ παροικούσῃ Γόρτυναν ἅμα ταῖς λοιπαῖς κατὰ Κρήτην παροικίαις ἐπιστείλας». Εὐτυχῶς δὲ ὁ ὄρος «παροικία» χρησιμοποιεῖται καὶ περαιτέρω, προκειμένου περὶ τῆς Κνωσοῦ, ἐν ἣ ὑπῆρχεν ἐπίσκοπος ὁ Πινυτός. Αἱ παροικίαι λοιπὸν τῶν κυριωτέρων πόλεων ἀπέβησαν μεταξὺ τοῦ 64 - 170, ἧτοι κατὰ τὴν σκοτεινὴν ἐποχὴν, ἐπισκοπαί, ἔχουσαι ἐπὶ κεφαλῆς τὸν «ἐπίσκοπον τῆς μητροπόλεως» Γορτύνης, (ἐπίσκοπος Φίλιππος περὶ τὸ 160 - 170 μ. Χ.), ἧτις πρὸ τοῦ 200 ἦτο κατ' οὐσίαν μητρόπολις τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς νήσου¹⁹.

Δὲν ἔχομεν λοιπὸν ἀμφιβολίαν, ὅτι καὶ ἄλλαι ἐπισκοπαὶ ἐκτὸς τῆς Κνωσοῦ ὑπῆρχον κατὰ τοὺς χρόνους πρὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ἄτυχῶς δὲν ἐσώθησαν καθόλου ὀνόματα ἐπισκόπων Κρήτης, διότι δὲν παρέστησαν εἰς τὴν Α' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον. Ἡ πρώτη μνεία ἐπισκόπων Κρήτης ὑπάρχει εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς ἐν Σαρδικῇ Τοπικῆς Συνόδου τῶν Ὁρθοδόξων Δυτικῶν ἐπισκόπων. Παραθέτω πίνακα ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν Ἐκκλ. Γεωγραφίαν τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τὸ τακτικὸν Λέοντος Γ' - Κ)τίνου Ε' (731 - 46), διὰ νὰ ἔχωμεν πλήρη τὴν εἰκόνα τοῦ ὕλικου καὶ τὴν δυνατότητα κρίσεως ἐπὶ τῶν ζητημάτων τοῦ ἡμετέρου θέματος.

Ἡ συγκριτικὴ ἐξέτασις τοῦ ἀνωτέρω πίνακος ἐπιτρέπει κατ' ἀρχὴν τὴν ἐξαγωγήν ἐνδιαφερόντων συμπερασμάτων περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης.

Ἡ συγκριτικὴ ἐξέτασις τῶν τεσσάρων πρώτων στηλῶν τοῦ πίνακος ἐπιτρέπει κατ' ἀρχὴν τὴν διατύπωσιν τῆς ἀπόψεως, ὅτι αἱ ἐν Κρήτῃ ἐπισκοπαὶ ἦσαν περισσότεραι ἐκείνων αἵτινες ἐμφανίζονται εἰς τὰ Πρακτικὰ τῶν Συνόδων. Ὡς παράδειγμα προσάγομεν τὸ γεγονός, ὅτι ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Πινυτοῦ (170 μ. Χ.) ἐπισκόπου Κνωσοῦ μέχρι τῆς Γ' Οἰκ. Συνόδου (431) δὲν ἐμφανίζεται ἡ Κνωσὸς ὡς ἐπισκοπή. Ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ἡ τυχαίως διασωθεῖσα εἴδησις περὶ Πινυτοῦ θὰ ἔτεινέ τις ν' ἀποδεχθῆ τὴν ἐσφαλμένην γνώμην, ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Κνω-

¹⁹) Πρβλ. Χέρτσβεργ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος τόμος Α' καὶ Β' καὶ ἄρθρον Gortyna, ἐν Pauly - Wissowa, Realencyclopädie. 14 ἡμίτομος Stuttgart 1912 στ. 1665 - 1671. Ἡ πτώσις τῆς ἡρξάτο κατὰ τὸν 7 μ. Χ. αἰῶνα.

σοῦ ὑπῆρξεν δημιούργημα τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς τῆς ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας, πὺν εἶναι καὶ χρόνος ἐνάρξεως τῆς ραγδαίας ἐπικρατήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ Εὐρωπαϊκῇ Ἑλλάδι (ε' - στ' αἰών)²⁰. Πιστεύω λοιπόν, ὅτι ἀπὸ τοῦ γ' καὶ δ' αἰῶνος ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Κρήτης δυνατὸν νὰ ἐπλησίαζε τὸν ἀριθμὸν 8. Ἡ παρουσία τῶν ἐπισκόπων εἰς τὰς Συνόδους ἐξηγοῦντο ἐκ ποικίλων παρ' ἰγόντων²¹, ὥστε ἡ μὴ παρουσία ἐπισκόπου εἰς ἓνα Σύνοδον δὲν σημαίνει καὶ τὴν μὴ ὑπαρξιν ἐπισκοπῆς. Οὕτω π. χ. ἡ ἐπισκοπὴ Κυδωνίας ἐμφανίζεται τῷ 342 καὶ τῷ 457)⁸, καὶ ἡ ἐπισκοπὴ Κισσάμου τῷ 343 καὶ τῷ 691)², διὸ καὶ δύναται νὰ λεχθῆ μετὰ σχετικῆς ἀσφαλείας, ὅτι πιθανῶς μετὰ τὰ μέσα τοῦ γ' καὶ πρὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δ' αἰῶνος ἔκτος τῆς Πρωτεύουσας Μητροπόλεως Γόρτυνος²² καὶ τῆς ἐπισκοπῆς 1) Κνωσοῦ ὑπῆρχον αἱ ἐπισκοπαὶ 2) Ἱεραπέτρας²³, 3) Χερρονήσου, 4) Σουβρίτου, 5) Ἐλευθερωνῶν, 6) Λάμπης, 7) Κυδωνίας, 8) Κισσάμου, 9) Καντάνου. Πιστεύομεν κατ' ἀκολουθίαν, ὅτι ἐπὶ συνόλου 20 περίπου πόλεων τοῦ ε' καὶ στ' αἰῶνος ἡ ἀποδοχὴ 9 - 10 ὡς ἐπισκοπῶν δὲν εἶναι ὑπερβολικὴ, δεδομένου, ὅτι αἱ πρῶται Ἐκκλησίαι ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ (πλὴν τῆς Αἰγύπτου), ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἱγνατίου († 110) φαίνεται νὰ ἠκολούθουν τὴν ἀρχὴν τῆς ἀποκτήσεως ἐπισκόπου. Ὅπου ὁ ἐπίσκοπος, τὸ πρεσβυτάριον καὶ οἱ διάκονοι ἐκεῖ καὶ ἡ Ἐκκλησία εἶναι πλήρως ὀργανωμένη. Αὕτη ἦτο ἡ ἄποψις τοῦ Ἱγνατίου (Σμυρν. κεφ. 8ον). Καὶ τὴν ἄποψιν ταύτην ἐπικυροῦν τὰ γεγονότα, τὰ μαρτυρούμενα τοῦτο μὲν ἀπὸ τὰς ἐπιστολάς του καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν (1,11 ἐξ.), καθ' ἃς, πηγὰς, ἐν Μ. Ἀσίᾳ πυκνὸν ὑπῆρχε τὸ δίκτυον τῶν ἐπισκοπῶν (Ἐφεσος, Μαγνησία, Τράλλεις, Φιλαδέλφεια, Σμύρνη, Θυάτειρα, Πέργαμος, Σάρδεις, Λαοδίκεια), ἐν δὲ τῇ Συρίᾳ

²⁰) Ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς ε' ἑκατονταετηρίδος προέρχεται ἡ εἶδησις, ἡ κωμικοτραγικὴ, ἡ ἀναφερομένη ὑπὸ τοῦ Ἐκκλ. Ἱστορικοῦ Σωκράτους (βιβλ. Σ. κεφ. 38ον), καθ' ὃν «Πολλοὶ τῶν ἐν Κρήτῃ Ἰουδαίων ἐχριστιάνισαν», διότι ἐξαπατηθέντες ἀπὸ ἀπατεῶνα τινά, ὅστις ὑπεκρίνετο τὸν Μωϋσῆν, τὸν ἀποσταλέντα ἐξ οὐρανῶν, «ὅπως ἂν τοὺς τὴν νῆσον οἰκοῦντας Ἰουδαίους ἐκβάλῃ διὰ θαλάσσης ἀλαγῶν», ὡς ἔπραξεν ἄλλοτε ἐν τῇ ἐρυθρᾷ ὁ Μωϋσῆς, καὶ πολλὰς συμφορὰς παθόντες ἀντελήφθησαν «τὴν ἄκριτον αὐτῶν πίστιν».

²¹) Τὸ σπουδαῖον αὐτὸ σημεῖον ἐξετάζω εἰς τὴν πραγματείαν μου περὶ τῶν Βορείων Συνόρων τοῦ Ἑλληνισμοῦ (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

²²) Χέρτσβεργ: Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ Ρωμ. Κυριαρχίας, μεταφρ. Καρολίδου τόμ. Γ'. ἐν Ἀθήναις 1902 σ. 283 - 9. Παραπομπὴ εἰς Ζώσιμον Β. 33.4. Ruf. Bursian: Geographie Griechenlands τόμ. II, 3 σ. 535. Böckh καὶ C. I. Graec. ἀριθ. 2592 καὶ τόμ. 2, ἀρ. 2562 σ. 420 καὶ 94 σ. 432 καὶ Kuhn.

²³) Περί Ἱεραπύδνης ἢ Ἱεραπέτρας C. I. G. 2588. 2592 καὶ 2593.

ὡσαύτως (Ἰγν. πρὸς Φιλαδελφοῖς κεφ. 10ον, ἔνθα λέγεται, ὅτι «αἱ ἔγγισταί» τῆς Ἀντιοχείας «Ἐκκλησίαι ἐπεμψαν ἐπισκόπους, αἱ δὲ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους»). Καὶ ὁ Harnack²⁴ ἔξετάζων τὸ πρόβλημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπισκοπῶν (εἰς ἀντίθεσιν του πρὸς τὸν Duchesne) παρατηρεῖ, ὅτι ἐκ τῆς φράσεως τοῦ Διονυσίου τῆς Κορίνθου «ἡ Ἐκκλησία τῆς Κορίνθου ἢ παροικοῦσα Γόρτυναν ἅμα ταῖς λοιπαῖς κατὰ Κρήτην παροικίαι» προκύπτει ὅτι ὑπῆρχον περισσότεραι Ἐκκλησίαι ἐν Κρήτῃ²⁵. Ἐὰν λοιπὸν ὑπῆρχον τὸν β' αἰῶνα ἐν Κρήτῃ περισσότεραι τῶν δύο ἐπισκοπῶν (Γορτύνης καὶ Κνωσοῦ) διατὶ δὲν εἶναι ἐπιτετραμμένον νὰ δεχθῶμεν ὅτι μετὰ 100 ἔτη ὑπῆρχον τοῦλάχιστον 8 ἕως 9; Εἰς τὰ πορίσματά του περὶ τῆς ποσοτικῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τὰ τέλη τοῦ γ' αἰῶνος ὁ Harnack (αὐτόθι σελ. 416) κατατάσσει τὰς Ἑλληνικὰς ἐπαρχίας εἰς ἐκείνας, ἐν αἷς καὶ ἡ Κρήτη, εἰς τὴν 2αν κατηγορίαν, ἥτοι εἰς τὰς ἐπαρχίας ἐν αἷς ὁ Χριστιανισμὸς ἀπετέλει «σημαντικὸν ποσοστὸν» (αὐτόθι σελ. 949 - 952) τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κνωσοῦ. Τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι αἱ πρῶται, ὅπως τυχαῖαι παραστάσεις ἐπισκόπων ἐν τῇ Συνόδῳ τῆς Σαρδικῆς (342/3), εἰδήσεις περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ ἐπισκοπῶν προέρχονται ἀπὸ τε τοῦ Κέντρου καὶ τῶν ἄκρων περιοχῶν αὐτῆς συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι αἱ κύριαι πόλεις τῆς Κρήτης εἶχον πρὸ χρόνου ἀρκετοῦ ἀποκτήσει ἐπισκοπάς. Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ λοιπὸν τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ ε' αἰῶνος, ὅτε ἤρξατο ἡ ραγδαία ἐπικράτησις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Ἑλλάδι, θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῆ, ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἦτο περίπου διπλάσιος τῶν τοῦ εἰς τὴν τετάρτην στήλην ἀναφερομένου (Δ' Οἴκουμ. Σύνοδος — ἐπιστολὴ πρὸς Λέοντα).

Δὲν ἔχομεν ἀτυχῶς ἐπαρκεῖς εἰδήσεις περὶ τῆς Κρήτης κατὰ τὸν ε' αἰῶνα²⁶, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας τὸ γεγονὸς, ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ δ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ε' αἰῶνος ἡ νῆσος ὡς καὶ μεγάλα μέρη τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος βαρεῖας ὑπέστησαν συμφορὰς ἐκ σεισμῶν²⁷. Μεγάλοι σεισμοὶ συνέβησαν καὶ περὶ τὸ 531, ὅτε κατεστράφησαν πολλὰ μέρη τῆς Κρήτης, εἶτα δὲ λοιμὸς (πιθανῶς πανώλης) ἔπληξε τὴν Κρήτην.

Ποῖος ἦτο ὁ ἀριθμὸς τῶν πόλεων κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστι-

²⁴) Mission und Ausbreitung der Christentums, ἔκδ. 4η 1924 σ. 471.

²⁵) Αὐτόθι σελ. 627 (τομ. 2ος) καὶ 785 ἔξ.

²⁶) Διὰ τοὺς ἐπισκόπους τῆς Κρήτης καὶ τὴν Ἐκκλησίαν της σημαντικὰ εἶναι τὰ ἔργα Le Quien, Oriens Christianus, τόμ. Β'. Gams - Series Episcoporum καὶ G. Gerola: Monumenti Veneti nell' isola di Creta Vol. II (πίναξ σ. 100). Cornelius: Creta Sacra. Μετάφρασις παρέχεται νῦν εἰς τὸ περιοδικὸν τῆς Μητροπόλεως Κρήτης «Ἀπόστολος Τίτος» ὑπὸ Ν. Πλάτωνος.

Β΄.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ

ΚΑΤΑΛΟΓΩΝ ΤΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥ Η΄ ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΤΟΥ Ι΄ ΑΙΩΝΟΣ

Τακτικόν Λέοντος Γ΄ καί Κων(σταντίνου) Ε΄ (731 - 46)	Παρόντες κατά Ζ΄ Οίκουμ. Σύνοδον 787 *	Τακτικόν 8ον ἀρχῶν Θ΄ * αἰῶνος	Τακτικόν 9ον ἀρχῶν Θ΄ * αἰῶνος	Τακτικά: Λέοντος ΣΤ΄, Κ(ωνσταντίνου) Ζ΄, καί Τσιμισκῆ (901 - 972)	Τακτικόν 3* Βασιλείου Βουλγαροκτό- νου 980 μ. Χ.
Ἐπαρχία Κρήτης νήσου ἔχει πόλεις ιβ΄ α) ὁ Γορτύνης μητρο. β) ὁ Ἀρκαδίας γ) ὁ Κνωσσοῦ δ) ὁ Χερρονήσου ε) ὁ Σιτίας στ) ὁ Γηρπέτρας ζ) ὁ Σουάριτος η) ὁ Λάπης θ) ὁ Κατάνου ι) ὁ Κισάμου ια) ὁ Κυδωνίας ιβ) ὁ Ἐλευθέρου	α) ὁ Γορτύνης γ) ὁ Ἀρκαδίας β) ὁ Κνωσσοῦ ζ) ὁ Χερρονήσου ε) ὁ Σουβρίτου δ) ὁ Λάμπης ι) ὁ Καντάνου θ) ὁ Κισσάμου η) ὁ Κυδωνίας στ) ὁ Ἐλευθερνῶν	Ἐπαρχία Κρήτης * 1) ὁ Γορτύνης 2) ὁ Βιέννης 3) ὁ Κάναρος 5) ὁ Ἀρκαδίας 15) ὁ Κονοσσοῦ 16) ὁ Ἀξίου 4) ὁ Χερσονήσου 12) ὁ Ἱεραπύδνης 13) ὁ Ἀλύγγου 14) ὁ Λύκτος 6) ὁ Σουβρίτου 17) ὁ Λάμπων 19) ὁ Καντανίας 20) ὁ Λίσσου 9) ὁ Κισάβου 10) ὁ Ἐλύρου 11) ὁ Φοινίκης, ἤτοι Ἀ- ραδένης 18) ὁ Κυδωνίας 7) ὁ Ἐλευθέρης 8) ὁ Ἀπτέρης 21) ὁ νήσου Καύδου	Ἐπαρχία Κρήτης 1)* ὁ Γορτύνης 2) ὁ Βιέννης 3) ὁ Καμάρας 5) ὁ Ἀρκαδίας 15) ὁ Κονοσσοῦ 16) ὁ Ἀξίου 4) ὁ Κερσονήσου 12) ὁ Ἱεραπίδνης 13) ὁ Ἀλύγγου 14) ὁ Λέκτος 6) ὁ Σουβρίτου 17) ὁ Λάμπων 19) ὁ Καντανίας 20) ὁ Λίσσου 9) ὁ Κισάμου 10) ὁ Ἐλύρου 11) ὁ Φοινίκης, ἤτοι Ἀ- ριάδνης 18) ὁ Κυδωνίας 7) ὁ Ἐλευθέρης 8) ὁ Ἀπτέρης 21) ὁ νήσου Κλαύδου	Δέν ἀναγράφεται ἡ Κρήτη (Ἀραβοκρατία 823/28 — 961)	Τῶ τῆς νήσου Κρήτης** α) ὁ Γορτύνης γ) ὁ Ἀρκαδίας β) ὁ Κνωσσοῦ δ) ὁ Χερρονήσου ε) ὁ Αὐλοποταμοῦ ια) ὁ Σιτίας στ) ὁ τοῦ Ἀγρίου θ) ὁ Ἱεράς ι) ὁ Πέτρας ζ) ὁ Λάμπης ιβ) ὁ Κισσάμου η) ὁ Κυδωνίας
(* Εκδ. De Boor: Zeit. für Kirchengeschichte 1891 σελ. 525	* Mansi. 13, 136, 365, 384 καί 12, 1018 κ. ἀ.	* Parthey σελ. 170, ἐνθα ὁ Κρήτης χαρακτη- ρίζεται ἀρχ)πος.	* Parthey 185 ὁ Κρή- της ἀρχιεπίσκοπος.		* Παρά Parthey σελ. 118 - 119. ** ἔννοεῖται: μητροπολίτη.

* Οἱ ἀραβικοὶ ἀριθμοὶ εἶναι ἡμέτεροι, ὡς καὶ ἡ ἐλληνικὴ ἀριθμῆσις τῶν παραστάντων εἰς τὴν Ζ΄ Οἰκουμένην Σύνοδον.

νιανοῦ πληροφορεῖ ἡ πολιτικὴ Γεωγραφία τοῦ Ἱεροκλέους (ἔκδοσις νῦν Honigmann: Corpus historiae Byzantinae Bruxellensis) συνταχθεῖσα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 528 - 35 (στήλη 5η). Τινὲς ὑποθέτουσιν, ὅτι ὑπόκειται τοῦ καταλόγου τούτου ἐν γένει καὶ ἐκκλησιαστικὴ τις τάξις, ὅπερ ἡμεῖς ἀποκρούομεν, διότι 1) ἡ τάξις τῶν πόλεων τοῦ Ἱεροκλέους εἶναι διάφορος ἐκείνης τῶν ἐκκλ. «τάξεων», 2) ἡ φιλολογικὴ μορφή, ὅφ' ἦν ἐκφέρονται (τὸ ὄνομα ἄνευ ἄρθρου), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ τακτικῶν, ἅτινα κατ' ἀρχὴν ἐκφέρουσι τὸ ὄνομα τῆς ἐπισκοπῆς ἐν γενικῇ μετὰ τοῦ ἄρθρου, π. χ. ὁ Κρήτης) καὶ 3) διότι ὁ ἀριθμὸς τῶν πόλεων ἢ ἔστω κωμοπόλεων εἶναι μεγαλύτερος ἐκείνου τῶν ἐπισκοπῶν, ὧν ἡ συντήρησις θὰ ἦτο προβληματικὴ. Λέγομεν δὲ προβληματικὴ, διότι εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ πτωχεία τῆς χώρας, ἔνεκα τῶν ἀνωτέρω συμφορῶν, ἐνετάθη²⁹.

Αἱ κακαὶ συνθῆκαι αἱ δημιουργηθεῖσαι διὰ τε τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν Εὐρωπαϊκὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῶν μέσων τῆς σ' μέχρι τῶν μέσων τῆς 1' ἑκατονταετηρίδος, ἔνεκα τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σλάβων²⁹, Ἀβάρων καὶ Ἀράβων ἦτο φυσικὸν νὰ ἐπηρεάσῃ καὶ τὴν Κρήτην³⁰. Ἐνεκα τοῦ λόγου τούτου φρονῶ ὅτι δικαιολογοῦνται τὰ κενά, τὰ ὁποῖα βλέπομεν εἰς τὸν πίνακα Α'. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 553 καὶ 691 ὀλίγοι τῶν ἐπισκόπων Κρήτης ἐτόλμων νὰ ταξειδεύσῃ πρὸς τὴν Κ)πολιν ἵνα μετάσχῃ τῶν Συνόδων. Πιστεύομεν λοιπὸν ὅτι ὑπῆρχον αἱ ἐπισκοπαί, τὰς ὁποίας μνημονεύει τὸ Παρισινὸν τακτικὸν τοῦ κώδικος 1555Α³¹.

Ἐν τῷ τακτικῷ τούτῳ ἐμφανίζεται ὁ Κρήτης εἰς λίαν ὑψηλὴν θέ-

²⁷) Χέρτβεργ, ἐνθ. ἀνωτ. σ. 443 καὶ 555 σημ. Μετὰ τὸ 415 οἱ σεισμοὶ ἐπέφεραν μεγάλας καταστροφὰς εἰς Γόρτυναν. Ὅθεν εἰς τὴν «ἐρήμωσιν» ἦλθε γενναῖος ἀρωγὸς καὶ σωτήριος ὁ Θεοδόσιος ὁ Β'. (Μεγάλῃ ἔκδ. Λεον. ΙΔ' σ. 359). Π. Κριάρη: Ἱστορία τῆς Κρήτης Α' 1930 σ. 79 καὶ 82, ἐνθα ὁ λόγος περὶ σεισμῶν, ἴδε καὶ Ε. Πλατάκη, Οἱ σεισμοὶ τῆς Κρήτης, «Κρητ. Χρονικά» τόμ. Δ', σελ. 463.

²⁸) Κ. Παπαρηγόπουλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλλ. ἔθνους, τόμ.

²⁹) Ἀπὸ τοῦ 649 ὁ στόλος τῶν Ἀράβων τοῦ Μωαβιᾶ ἤρξατο τῶν ἐπιδρομῶν κατὰ τῶν παραλίων καὶ τῶν νήσων, τῷ δὲ 654 ἐληλάτησε τὴν Κρήτην. Ostrogorsky: Gesch. des Byz. Staates. 1952' σελ. 94.

³⁰) Περὶ τῆς πιθανολογουμένης ὑπὸ τῶν Σλάβων καὶ σλαβοφίλων ἱστορικῶν ἀποβάσεων Σλάβων ἐκ Πελοποννήσου εἰς Κρήτην, πρβλ. Τωμαδάκη ν εἰς Ἑπ. Κ Σ. Α' 1938, σ. 425 - 31 καὶ Β' 7 - 19.

³¹) Πρβλ. Γ. Κονιδάρη: Αἱ Μητροπόλεις Ἀρχ)παὶ τοῦ Οἰκ. Π)χείου Α' 1931. Ἐναντίον τῶν ἀντιρρήσεων τῶν ἐκφρασθεῖσων κατὰ τῆς γνησιότητος ὑπὸ τοῦ Duchesne ἴδε αὐτόθι. Διὰ τὰς ἀορίστους ἀντιρρήσεις τοῦ V. Laurent, ἴδε νῦν τὴν περὶ Βορείων Συνόρων πραγματείαν μου καὶ Στ. Κυριακίδην Βυζ. Μελέται VI.

σιν, ὑψηλοτέραν τῆς δοθείσης, εὐθὺς μετὰ τὴν βιαίαν συγχώνευσιν τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Ἁγ. Ἰλλυρικοῦ, τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Ἰσαυρίας μετὰ τοῦ Πηλείου Κ)πόλεως, εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης.

Ἡ σύγκρισις τοῦ καταλόγου τῶν πόλεων τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τοῦ καταλόγου τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ Παρισινοῦ τακτικοῦ δὲν παρουσιάζει μόνον τὰς διαφορὰς, ἅς κατ' ἀρχὴν ἐσημειώσαμεν ἄνωτέρω, ἀλλὰ καὶ ἀριθμητικὴν διαφορὰν 10 ἐπὶ ἔλαττον, εἰς τὰς ἐπισκοπὰς. Ἀλλὰ ὑπὲρ τῆς γνησιότητος τοῦ Παρισινοῦ καταλόγου συνηγοροῦν πρὸ πάντων αἱ γλωσσικαὶ διαφοραὶ τῶν δύο κειμένων καὶ ἡ διάφορος ἐντελῶς «τάξις προκαθεδρίας» τῶν θρόνων, ἐξεταζομένης ἐν σχέσει πρὸς τὴν σειρὰν τῶν πόλεων τοῦ Ἱεροκλέους. Ἐχει δὲ σπουδαιότητα τὸ πρᾶγμα διὰ τὴν ἐκκλ. τάξιν, δεδομένου ὄντος, ὅτι ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος, ὁ μνημονευόμενος μετὰ τὸν μητροπολίτην, εἰς πάντα ἐπισκοπικὸν κατάλογον εἶναι ὁ πρωτόθρονος. Ὁ Ἀρκαδίας λοιπὸν ἐμφανίζεται ὡς πρωτόθρονος ἐνῶ ἡ πόλις εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Ἱεροκλέους ἔχει ἄλλην θέσιν. Δὲν γνωρίζομεν βεβαίως ἐὰν ὑπῆρξε τάξις τις πολιτικὴ τῶν πόλεων, ἀλλ' ἐν πάσει περιπτώσει δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ καταλόγου τοῦ παρισινοῦ κώδικος ἀπὸ τὸν Ἱεροκλέα. Τοῦτο ἐπιστοποίησα πολλάκις.

Ἀλλ' ἅς στρέψωμεν ἤδη τὴν προσοχὴν πρὸς τὴν μετὰ τὸ 731 ἐποχὴν.

Β'

Α Π Ο Τ Ο Υ 731 Μ Ε Χ Ρ Ι Τ Ο Υ 980

Ἡ συγκριτικὴ ἐξέτασις τῶν εἰς τὸν κατωτέρω Β' πίνακα προσαγομένων μαρτυριῶν περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ ἐπισκοπικῶν ἐδρῶν παρουσιάζει πολλάκις δυσχερείας, ἐπειδὴ αἱ μὲν ἐκ τῶν ἐκκλ. γεωγραφικῶν κειμένων εἰδήσεις εἶναι δαψιλέστεραι ἐκείνων τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος (σκοτεινοὶ εἶναι οἱ αἰῶνες στ' - θ'), ἀλλ' ἐλλείπουσιν αἱ ἔξωθεν ἐπισημασθεῖς μαρτυρίαι διὰ τὸν η', θ', ι' αἰῶνα πρὸς σύγκρισιν, ἰδίως τῶν παρὰ τῷ Perthey δημοσιευθέντων ἐκκλ. τακτικῶν ὑπ' ἀριθ. 8 καὶ 9.

Εἶναι ὁμῶς εὐτύχημα, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν παρόντων Κρητῶν ἐπισκόπων κατὰ τὴν Ζ' Οἰκ. Σύνοδον εἶναι ἐκπληκτικῶς μέγας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς παρόντας ἐξ ἄλλων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος. Ὅθεν ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ἐπιβεβαιοῦται ἡ γνησιότης τοῦ καταλόγου τοῦ Παρισινοῦ τακτικοῦ καὶ βεβαιούμεθα περὶ τῆς σχετικῆς ἀκμῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς ἑλληνικῆς μεγαλονήσου τῶν χρόνων τοῦ Ἀνδρέου Κρη-

της (660 - 740)³². Δὲν ἔχομεν λοιπὸν ἀμφιβολίαν περὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἀπουσία τῶν ἐπισκόπων Σιτείας καὶ Ἱεραπέτρας ὑπῆρξεν τυχαία (ἴσως διὰ γῆρας ἀπουσίαζον ἢ διότι αἱ ἔδραι ἦσαν τυχαίως κεναί). Σημειοῦμεν τὴν οὐσιώδη διαφορὰν μεταξὺ τῶν δύο πρώτων στηλῶν, τὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν «τάξιν». Ἐνῶ δῆλα δὴ κατὰ τὸν κατάλογον τὸν παραδοθέντα ἢ καταρτισθέντα ἐν Κ)πόλει ὁ Ἀρκαδίας ἦτο πρωτόθρονος κατὰ τὸ 787 εἶναι πρωτόθρονος ὁ Κνωσοῦ, ὅπως καὶ τῷ 980: Ἡ μεταβολὴ εἶναι εὐκόλον νὰ ἐρμηνευθῇ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι νέος τις ἐπίσκοπος Κνωσοῦ μεταξὺ τοῦ 731 - 787 ἐπέτυχε ν' ἀναγνωρισθῇ ὡς πρωτόθρονος ἢ ἔδρα του, ὡς μαρτυρουμένη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Διονυσίου τοῦ Κορίνθου (170 μ. Χ.). Τοιοῦτοτρόπως ὁ Ἀρκαδίας κατέστη τρόπον τινὰ δευτερόθρονος. Ἡ διαφορὰ εἰς τὴν τάξιν ὑπογραφῆς τῶν πρακτικῶν τῆς Ζ' Οἰκ. καὶ τῆς φιλολογικῆς μορφῆς τῶν τοπωνυμίων ἐνέχουσιν ἀποφασιστικὴν σπουδαιότητα διὰ τὴν ἀποκρυσθῆναι τῆς γνώμης περὶ ἀντιγραφῆς, ἐκ μέρους τοῦ δῆθεν συμπληρωτοῦ τοῦ Παρισινοῦ τακτικοῦ, τῶν πρακτικῶν τῆς Ζ' Οἰκουμένης. Ἡ ἀντιγραφὴ ἀφορᾷ εἰς τὸ τέλος τῆς ἀναγραφῆς (Ἡλείου α') καὶ προῆλθεν πιθανὸν ἐκ τῆς ἀνάγκης συμπληρώσεως κατεστραμένου σημείου τοῦ χειρογράφου, ὅπερ ἀντέγραφεν νεώτερος ἀντιγραφεύς. Δὲν θ' ἀπεμακρυνόμεθα δὲ τῆς ἀληθείας ἰσχυριζόμενοι, ὅτι ὁ ἀντιγραφεύς ἐγνώριζεν, ὅτι ἡ «τάξις προκαθεδρίας» τῶν θρόνων, ἦν ἀντέγραφεν εὔρε τὴν ἐφαρμογὴν τῆς κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Ζ' Οἰκουμένης. Βραδύτερον ἀνειράπη ἢ εἰρημένη «τάξις» τοῦ Λέοντος Γ' καὶ εὐρέθη ἀποτρόπαιος, ἐπεὶδὴ προήρχετο ἀπὸ τοὺς εἰκονομάχους καὶ ἀντικατεστάθη τελικῶς τῷ 901 - 907.

Ἡ σύγκρισις λοιπὸν τῶν δύο πρώτων στηλῶν ἐν μερικῷ συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὴν ἕκτην ἐπιβεβαιώνει ὅσα ἰσχυρίσθημεν περὶ τῆς γνησιότητος τοῦ κώδικος, ἐξ ἀφορμῆς καὶ ἄλλων περιπτώσεων καὶ δὴ τῆς μητροπόλεως Ἀδριανουπόλεως (ἴδε Α' τόμον τῆς Θεσηκ. καὶ Χριστ. Ἐγκυκλοπαιδείας). Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν γενικωτέρας σπουδαιότητος παρατηρήσεων τούτων πρέπει νὰ προστεθῶσιν ἰον) μὲν ὅτι κατὰ τὸν η' καὶ μέχρι τῶν χρόνων τῆς κατακτήσεως τῆς Νήσου Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων τὸ δίκτυον τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλ. ἱεραρχίας τῆς νήσου φαίνεται ἐν πλήρει ἀκμῇ καὶ 2ον) ὅτι τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐνέχει μεγάλην βαρύτητα διὰ τὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ὑποτιθεμένης κατακτήσεώς της ὑπὸ τῶν Σλάβων!!

³²) Χ ρ ἡ σ τ ο υ : Ἀνδρέας ὁ Κρήτης. Ἰδε βιβλιογραφίαν ἐν Θεσηκ. Χριστ. Ἐγκυκλοπαιδεία τόμ. Α'. Παποδοπούλου - Κεραμέως Ἀνάλεκτα τόμ. Ε'.

Ἡ σύγκρισις τῶν δύο ταυτοσήμων Not. 8 καὶ 9 (στήλη 3η καὶ 4η) ὀδηγεῖ καὶ πάλιν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς σπουδαιότητος καὶ θέσεως τῶν λεγομένων τακτικῶν τοῦ 9 αἰῶνος (ὑπ' ἀριθ. 6, 8, 9 καὶ 1 παρὰ Parthey· τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 ἐπανεξοδόθη κριτικῶς ὑπὸ τοῦ H. Gelzer⁸³). Ἦδη ὁ De Boor⁸⁴ παρετήρησεν, ὅτι τὰ Not. VIII + V + VI + IX (ἅτινα ἀριθμοῦμεν δι' ἀραβικῶν ἀριθμῶν ἀνωτέρω) ὡς καὶ τὸ κατὰ τι νεώτερον Not. I⁸⁵ ἀποτελοῦν ἀντιγραφὴν κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ παλαιότερου τακτικοῦ τοῦ λεγομένου «Ἐπιφανίου» (στ' αἰῶν). Δὲν δύναμαι οὐδὲ ἐπιθυμῶ νὰ εἰσέλθω ἐνταῦθα εἰς τὴν ἔρευναν τῶν λίαν διαφερόντων φιλολογικοῖστορικῶν προβλημάτων ὅσα συνέχονται πρὸς τὰ Not. τοῦ 9 αἰῶνος, ἅτινα ἄλλως θεωρῶ τρόπον τινὰ φιλολογικὴν παραγωγὴν, ἰδιωτικοῦ ἄρα χαρακτῆρος, στηριζομένην εἰς ἐπεξεργασίαν τῆς Not. VII (παρὰ Parthey), ἣτις παριστᾷ τὴν κατάστασιν τῆς τάξεως «προκαθεδρίας τῶν θρόνων» τῆς Ἀνατολῆς τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τοῦ Ἡρακλείου, ἧτοι πρὸ τῆς ἀποσπάσεως τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Δύσεως ἀπὸ τὴν ὑψηλὴν ἐποπτεῖαν τῆς Ρώμης καὶ τὴν ὑπαγωγὴν των ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον⁸⁶. Δὲν θὰ εἰσέλθω δὲ εἰς τὴν ἐξέτασιν των διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους: 1ον) διότι εἰς τὴν ἀναγραφὴν ὑπ' ἀριθ. 6 οὐδὲν λέγεται περὶ Κρήτης· 2ον) διότι εἰς τὴν ἀναγραφὴν 1 (Βασιλείου τοῦ ἐξ Ἰαλιμβάνων) μνημονεύεται μὲν ὁ Κρήτης μόνον ὑπὸ τινων κωδίκων, ὡς εἰς τῶν μητροπολιτῶν τῶν ἀποσπασθέντων «ἐκ τῆς Ρωμαϊκῆς διοικήσεως», τελῶν ὑπὸ τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως «διὰ τὸ ὑπὸ τῶν ἔθνων κατέχεσθαι τὸν Πάπαν τῆς Πρεσβυτέρας Ρώμης» (Gelzer, *Georg. Cyprii* ἔνθ. ἄνωτ. σελ. 27), ἀλλ' ἄνευ τῆς μνείας ἐπισκοπῶν καὶ 3ον) διότι οἱ κατάλογοι τῶν ἐπισκοπῶν Κρήτης τῶν Not. 8 καὶ 9 εἶναι ταυτόσημοι

⁸³) *Georgii Cyprii: Descriptio orbis Romani*, Lipsiae 1890 σελ. 1 - 26. Τὸ τακτικὸν 1 ἀνήκει εἰς τὸν Βασιλείου τῶν ἐξ Ἰαλιμβάνων (σελ. 49). Περὶ τούτου ἴδε E. Honigmann: *Die Notitia des Basileios von Jalimbanas*, *Extrait de Byzantion* tom. IX. fasc. I (1934).

⁸⁴) Ἐνθ. ἄνωτ. σ. 315. Ὁ H. Gelzer ἐθεώρει τὰ μὲν 3 πρῶτα ὡς ἀναγόμενα εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Πατριάρχου Νικηφόρου (806 - 815) τὸ δὲ τοῦ Βασιλείου ὡς κατὰ τι νεώτερον.

⁸⁵) Ὁ Honigmann (ἔνθ. ἄνωτ. σελ. 222) πιστεύει ὅτι ὁ Βασιλείους ἐπεξεργάσθη τὴν πολιτικὴν γεωγραφίαν Γεωργίου τοῦ Κυπρίου περὶ τὸ 886.

⁸⁶) Τὸ ἀτελὲς κείμενον VII ἀντικατεστάθη δι' ἄλλων πληρεστέρων κωδίκων, ἅτινα ἐξέδωκεν ὁ H. Gelzer εἰς τὴν πραγματείαν του, τὴν δημοσιευθεῖσαν εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Μονάχου ὑπὸ τὸν τίτλον: *ungedruckte und uugenügend veröffentlichte Texte der Not. Episcopatum 1900*. Πρβλ. καὶ *Corpus Notitiarum Episcopatum Ecclesiae Orientalis Graecae* τεύχη 2 (ἄχρις ὥρας).

καὶ δίδουσιν ἀριθμὸν ἐπισκοπῶν 21, τῆς μητροπόλεως Κρήτης συμπεριλαμβανομένης, ὃν θεωροῦμεν ὡς ἐσφαλισμένον. Δὲν θεωροῦμεν δὲ ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ εἶχεν ἡ Κρήτη κατὰ τὸν θ' αἰῶνα τόσας ἐπισκοπάς, ὅσας παρουσιάζει τὸ τακτικόν. Ἐν προκειμένῳ δὲ ὁ De Boog⁸⁷ κρίνων τὴν γνώμην τοῦ H. Gelzer, καθ' ὃν ὁ κατάλογος τῶν ἐπισκόπων Κρήτης παριστᾷ τὰς ἐν τῇ νήσῳ σχέσεις πρὸ τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἀράβων, ἐνῶ τὰ μεταγενέστερα τὴν μετὰ τὴν ἐπανάκτησιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν (961), παρατηρεῖ ὀρθῶς, ὅτι ἐκ τῶν 20 ἐπισκοπῶν αἵτινες ἀριθμοῦνται ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Γορτύνης 9 οὐδέποτε ἐμφανίζονται. Ὁ Le Quien ἐκ τῶν πρακτικῶν τῶν συνόδων συνήγαγε 13. Ἐκ τούτων 11 εὐρίσκονται ἐν τῷ ὡς ἄνω καταλόγῳ, ἡ Ἀπολλωνία δὲ (γνωστὴ μόνον ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς Χαλκηδόνος) καὶ ἡ Ἡρακλειόπολις (μόνον ἐκ τῶν πρακτικῶν τῆς Ζ' Οἴκουμ.) ἠδύναντο, ὅπως συμβαίνει συχνά, νὰ ἐμφανίζωνται ὑπὸ διάφορα ὀνόματα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει θὰ ἔμενον 7 ὀνόματα, δι' ἅπερ ἔλλείπει κάθε ἵχνος. Ὁ De Boog συνεχίζει, ὅτι ἀπὸ τὸν κατάλογον τοῦ Παρισινοῦ τακτικοῦ (στήλη 1η), τὸν περιλαμβάνοντα 11 ἐπισκοπάς, ὡσαύτως ἔλλείπουν ἡ Ἀπολλωνία καὶ ἡ Ἡρακλειούπολις καὶ Φοινίκη ἐνῶ εἰσέρχεται μία ἐκ τῶν νεωτέρων καταλόγων γνωστὴ ἐπισκοπὴ Σιτίας. Περαιῶν τὰς παρατηρήσεις του ὁ De Boog παρατηρεῖ ὅτι «εἶναι ἔνεκα τούτου ἀπίθανον ὅτι ἡ Κρήτη εἶχε ποτὲ περισσοτέρας ἐπισκοπάς, καὶ ὅτι ἡ κατάστασις πρὸ καὶ μετὰ τὴν Σαρακινὴν κατάκτησιν παρουσίασε οὐσιαστικὰς διαφοράς. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ὁ κατάλογος τῶν Νοτ. 8 καὶ 9 σχεδὸν καλύπτεται μὲ ἐκεῖνον τοῦ Ἱεροκλέους, ἔλλείπει μόνον τὸ ὄνομα τῆς πόλεως Ἰνατος (Πίναξ Α' στήλη 5η), εἶναι φανερόν, ὅτι ὁ ἐπεξεργασθεὶς τὸ τακτικὸν εἶχε πρὸ αὐτοῦ οὐχὶ κατάλογον ἐκκλησιαστικὸν ἀλλὰ κοσμικόν». Θὰ πρέπει δὲ ἀκριβέστερον νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἔνεκα τῶν διαφορῶν «τάξεως», καὶ τῆς φιλολογικῆς μορφῆς ἐκ τῶν τοπωνυμίων ἀποκλείεται ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ Ἱεροκλέους.

Τοιοιτοτρόπως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ κατάλογος τοῦ Παρισινοῦ κώδικος ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν κατάλογον τῶν παρόντων κατὰ τὴν Ζ' Οἴκουμηνικὴν Σύνοδον παριστοῦν τὴν κατάστασιν τῆς διοικητικῆς διαμορφώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τῆς Ἀραβικῆς κατακτήσεως (823/8—961)⁸⁸.

⁸⁷) Ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 312 - 313.

⁸⁸) Κ. Ἀμάριου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους Τόμ. Β'. Vasiliev: Byzance et les Arabes I, 49 ἐξ. Ὁ Ostrogorsky (ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 167) παρατηρεῖ, ὅτι ἡ ἀκριβὴς χρονολογία τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης δὲν δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ. Αἱ καταβολαὶ ἐν τῇ εἰδικῇ γραμματείᾳ ἀμφιταλαντεύονται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 823 - 28. Καὶ ἡ εἰδικὴ ἔρευνα τοῦ I. Παπαδοπού

Ἔνεκα τῆς Ἀραβικῆς κατακτήσεως εἶναι εὐλογον διατὶ κατὰ τὴν τακτοποίησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς «τάξεως», τὴν γενομένην ὑπὸ τοῦ Λέοντος τοῦ ΣΤ' καὶ τοῦ Πατριάρχου Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ (901 - 907)³⁹, ἡ Κρήτη δὲν περιλήφθη εἰς τὰς μητροπόλεις τοῦ Οἴκ. Θρόνου, διότι ἐτέθη ὡς ἀρχὴ νὰ περιληφθοῦν ἐκεῖναι αἱ μητροπόλεις, αἵτινες πράγματι ὑφίσταντο ὑπὸ Βυζαντινὴν ἐξουσίαν. Εἰς τὰ Νέα τακτικά⁴⁰ τοῦ Κ)τίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου († 959) ἦτο ὡσαύτως φυσικὸν νὰ μὴ περιληφθῇ ἡ μητρόπολις Κρήτης, εἶναι ὅμως παράδοξον, ὅτι εἰς τὸ τακτικὸν τῶν χρόνων τοῦ Τσιμισκῆ, ὅπερ διέσωσεν χειρόγραφον τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, δημοσιευθὲν ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ H. Gelzer (ungedruckte κλπ.) καὶ ὅπερ ἠρευνήσαμεν, ὡς πρὸς τὸ ἀνέκδοτον αὐτοῦ τμήμα, δὲν περιλήφθη ἡ ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ ἤδη ἀπὸ 11ετίας (961 - 972)⁴¹ ἐλευθέρᾳ Ἐκκλησίᾳ τῆς Κρήτης. Πάντως ἡ πλήρης ἀποκατάστασις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης φαίνεται συντελεσθεῖσα περὶ τὸ 980, ἧτοι κατὰ τὸ ἔτος, μὲ τὸ ὁποῖον ὁ H. Gelzer (ungedruckte σελ. 375) χρονολογεῖ τὸ τακτικὸν ὑπ' ἀριθ. 3 παρὰ Parthey (στήλη τελευταία τοῦ Β' πίνακος). Εἶναι ἀξιοσημεῖωτον, ὅτι ὁ Κνωσοῦ⁴² ἐμφανίζεται καὶ πάλιν πρωτόθρονος καὶ μετ' αὐτὸν ἔρχεται ὁ Ἀρκαδίας. Ἐκ τῶν παλαιῶν ἐπισκοπῶν ἐξαφανίζονται: ἡ Σουβρίτου, ἡ Καντάνου καὶ ἡ Ἐλευθερονῶν καὶ ἀντ' αὐτῶν δημιουργοῦνται νέα ἐπισκοπαὶ ἡ Αὐλοποτάμου, ἡ Ἀγροῦ καὶ ἡ Πέτρας, περὶ ὧν ἴδε Ν. Τωμαδάκη ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 194 - 5⁴³.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

λοῦ: Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς (824 - 961), δημοσ. εἰς τὰς Texte und Forschungen zur byz. Neugriech. Phil. 43, ἐν Ἀθήναις 1918, σελ. 58 ἑξ., δὲν ὀδηγεῖ προφανῶς εἰς ἀσφαλὲς συμπέρασμα.

³⁹) H. Gelzer: ungedruckte κλπ.

⁴⁰) Georg. Cyprii: σελ. 57 - 83.

⁴¹) Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἐπαύριον τῆς ἀπελευθερώσεως παρέχει πληροφορίας ὁ βίος τοῦ «Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε», ὃν ἐδημοσίευσεν ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι τόμος Γ' σελ. 128 - 228. Ἴδε καὶ νέαν ἐκδοσιν ὑπὸ Μιλ. Γαλανοπούλου Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Ὁσίου Νίκωνος. Ἐν Ἀθήναις 1933, σελ. 16, 72 - 78 καὶ I. Παπαδοπούλου ἐνθ. ἄνωτ.

⁴²) Ἡ Κνωσὸς κατέλαβε τὴν πρωτόθρονον θέσιν, ὅχι μόνον δι' οὓς λόγους εἶπομεν ἄνωτέρω, ἀλλὰ καὶ διότι ἐπρώτευσεν ἐπὶ Ρωμαίων καὶ ἀντηγωνίζετο τὴν Γόρτυναν.

⁴³) Πρβλ. καὶ Μ. Κριαρᾶ: Ἱστορικὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, «ἐν Ἑλληνικοῖς» τομ. Η' σελ. 113 - 122. (Ἀθ' 1935). Διὰ τὴν Ἐνετοκρατίαν ὑπάρχουν ἀρκεταὶ μελέται. Ἡ ἐν τῷ Θ' διεθνείᾳ συνεδρίῳ ἀνακοίνωσις τοῦ φίλου Ἐφόρου Ἀρχ. Κρήτης κ. Πλάτωνος ἀφεώρα εἰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς, αἵτινες ἐχρησίμευσαν ὡς καθολικὰ τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Κρήτης. Ἄρα ἔχει ἔμμεσον σχέσιν πρὸς τὸ ἡμέτερον θέμα.